
МЕТОДОЛОГІЯ І ТЕОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 159.9:072

DOI 10.31654/2663-4902-2020-PP-2-8-18

Кошова І. В.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та практичної психології,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ФОТОГРАФІЯ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ У ПСИХОЛОГІІ ТА СОЦІОЛОГІІ

У статті розглядаються можливості та обмеження використання в емпіричних дослідженнях фотографій як джерела соціологічної та психологічної інформації. Описано особливості прийомів наукового аналізу емпіричних даних, отриманих із використанням фотографій, основні функції фотографії в наукових дослідженнях та практиці, їх поступова еволюція від функції документування та копіювання реальності до засобу її пізнання. Висвітлюються основні наукові підходи до аналізу візуального матеріалу (семіотичний, герменевтичний, дискурсивний, структурний). Акцентується увага як на можливостях, так і обмеженнях окремих методів та прийомів, труднощах їх використання.

Ключові слова: фотографії, візуальність, фотодокумент, семіотичний підхід, герменевтичний підхід, дискурсивний підхід, структурний підхід.

Незважаючи на масове захоплення фотографуванням, фотографії не так часто стають джерелом інформації у психологічних та соціологічних дослідженнях. Зазвичай їх використовують для ілюстрування, накопичення, підтвердження певних даних та їх кількісного аналізу. Однак сучасні дослідники, особливо фахівці в галузі соціології, антропології та етнографії, все ж вбачають у візуальній інформації, у фотографії зокрема, величезний потенціал. Разом із іншими візуальними матеріалами вони розглядаються не тільки як самостійний об'єкт пізнання, але і засіб пізнання суспільного життя [5, с. 75]. Підтвердженням цього є розвиток спеціального напрямку соціологічних досліджень – "візуальної соціології". Він виник у зв'язку з "візуальним (іконічним) поворотом" в гуманітарних дисциплінах, викликаним домінуванням візуальної культури в нашій повсякденності та розповсюдженням візуальності в медіа [17, с. 170]. "Візуальними методами" тут прийнято називати ситуацію включення в дослідження візуальних засобів та використання візуальних даних. До групи візуальних даних належать фотографії, відеофільми, відео- та телесюжети, дисплеї, графіка, малюнки, картини та інше. Фотографії серед них надається пріоритетне значення [13, с. 81].

Метод наукової фотографії використовується з середини 19 століття, коли його засновник Е. Тіссо вперше (у 1845 році) з науковою метою використав фотографії. Поштовхом для розповсюдження методу стала робота Ч. Дарвіна. У ній, для вивчення особливостей вираження емоцій у людей і тварин, аналізувалися фотозображення [12, с. 154]. Цей прийом привернув увагу науковців та стимулював їх збирати матеріали наукової фотографії, оскільки прийом давав можливість задокументувати за допомогою фотозображень предмет дослідження. Саме тому фотографія спочатку найчастіше використовувалася саме для копіювання реальності, для пам'яті про ситуації та події повсякденного життя, фіксування фізичного існування сфотографованого об'єкта, тобто як документальне свідчення [12, с. 153]. З цією метою візуальні матеріали, перш за все фотографії, використовувалися в антропології, де особливість та незвичність об'єкта дослідження, який неможливо було вивчити, застосовуючи текстові методи, змушувала шукати особливі прийоми нако-

пичення та аналізу даних [13, с. 82]. Завдяки фотографії з'явився важливий метод криміналістики – антропометрія, а Ч. Ломброзо проілюстрував фотографіями свої теоретичні ідеї. Спостереження та фотографування Н. М. Ладигіна-Котс та В. С. Мухіна використовували для вивчення особливостей розвитку дітей, В. Келер – встановлення здатності тварин до вирішення інтелектуальних задач [12, с. 158–162]. Без фотографування неможливим був би великий дослідницький проєкт Г. Бейтсона та М. Мід [12, с. 155; 18, с. 25]. Докладне дослідження фотографії як методу соціологічного дослідження провів П. Штомпка.

Посилення в наш час уваги до візуальної культури в сучасних гуманітарних науках обумовило сплеск теоретичного та практичного інтересу до фотографій, зокрема в соціологічних дослідженнях та в антропології [12, с. 168]. Візуальні дослідження відбувалися в межах постструктуралізму та семіотики (П. Бурдьє, Р. Барт, М. Фуко, Т. Ван Дейк). Соціологи висвітлювали соціальну функцію фотографій (соціальні ролі, соціальні норми). Так П. Бурдьє підкреслював важливу здатність фотографій представляти соціальні ролі та стратифікаційні відмінності, показувати групову єдність та солідарність [13, с. 82]. У 90-х роках публікацій, присвячених візуальним дослідженням, стало більше та змінилися їх цілі. Візуальні репрезентації почали розглядатися як засіб дослідження соціальних реалій, критики усталених правил, створення нового знання, а не тільки як спосіб фіксації даних. Такі ідеї сприяли виникненню та розповсюдженню техніки фотоінтерв'ю. Зокрема – "фотовиявленню" (photo-elicitation), де фотографія є об'єктом аналізу (матеріалом для аналізу) та інструментом аналізу одночасно [13, с. 83]. Наразі з'являються навіть нові дисципліни: *візуальні студії (Visual Studies)*, *візуальна антропологія*, *візуальна соціологія* (Р. Барт, Г. Бекер, В. Беньямін, П. Штомпка, О. Мещеркіна-Рождественська) [11, с. 255]. Психологія, на думку В. О. Лабунської, теж потребує обговорення методологічних питань "візуального повороту", оскільки реальність, яку вона вивчає, все частіше репрезентується за допомогою візуальних засобів [9; 12, с. 169]. Наразі традиція використання візуальних репрезентацій як ілюстрацій змінюється ідеями про необхідність нової методології дослідження візуальних образів. Дослідники відмічають і суперечності між вербальними та візуальними репрезентаціями психологічних явищ.

Загалом у психології фотографії мають різноманітне застосування: використовуються як засіб та спосіб комунікації (Р. Барт); спосіб фіксації та передачі особистісних смислів (Р. Барт); як аналог пам'яті (В. Нуркова); спосіб структурування та відображення життя особистості в повсякденності і в засобах масової інформації. Фото використовуються в діагностичних, психокорекційних та психотерапевтичних цілях [10, с. 238; 15]. У дослідженнях Н. Н. Лакосіної встановлюється те, як візуалізація життєвих подій трансформує ставлення особистості до свого життя [10, с. 239]. В. В. Нуркова досліджує роль фотографії та фотографічних портретів у формуванні автобіографічної пам'яті. Перспективною і сучасною вважають фотопсихологію, що зосереджується на вивченні фотографії в історичній перспективі, їх інтерпретації за принципами психології мистецтва [6, с. 76]. Розвиваються, завдяки своєму корекційному, розвивальному та профілактичному потенціалу, фототерапія, терапевтична фотографія та фото-арт-терапія [6, с. 76]. У фототерапії, спрямованій на вирішення психологічних проблем та розвиток гармонійної особистості через створення та/або сприймання фотографій та наступну їх вербалізацію [15, с. 3], більше зосереджуються на емоційній та реконструктивній реакції клієнта, його здатності надавати смисл зображенню [4, с. 65]. У методі автофото пропонують використовувати фотографії для вивчення індивідуальності та Я-концепції особистості [15].

Тож наукова фотографія дала науковцям можливість зареєструвати мінливі, складні чи навіть недоступні людському оку предмети і явища, задокументувати результати дослідження. Вона широко використовується у терапевтичних та профілактичних цілях, тоді як її власне дослідницька функція недостатньо задіяна. Одна з причин такого стану справ в тому, що візуальні матеріали є документом, фізичним об'єктом в просторі, і, водночас – це візуальний образ, зображення [13, с. 82], яке можна по-різному інтерпретувати. Воно може розглядатися як копія, що відображає фізичні характеристики зображуваних об'єктів та показує їх взаємне розташування, як знак, зображення, засіб комунікації, гіперреальність [3, с. 17]. Саме тому тривале та давнє використання візуальних методів не вирішує проблему неоднозначного

ставлення до них. Однак, як вважає В. О. Лабунська, перед психологією стоїть завдання розширення використання візуальних джерел для розуміння соціальних змін та завдання створення теоретичної моделі візуальної психології [9].

Метою статті є теоретичний аналіз наукової психологічної та соціологічної літератури з метою встановлення особливостей використання фотографій як джерела наукових даних, особливостей прийомів наукового аналізу емпіричних даних, отриманих із використанням фотографій.

Слід зазначити, що, крім ілюстрування, фіксації та копіювання реальності, фотографії, зокрема в соціології, широко використовують як окремий об'єкт інтерпретації та як доповнення інтерв'ю, спостереження, аналізу особистих документів чи для стимулювання інтерв'ю, тобто для отримання даних. Своєрідний місток між респондентом та інтерв'юером створюється, тоді, коли досліджувані обговорюють фотографії, зроблені ними самостійно на прохання інтерв'юера [7].

Якщо фотографія ілюструє інші методи, то вона виконує досить обмежені функції збереження та відтворення інформації отриманої дослідником. Це відбувається, наприклад, при підготовці звітів у візуальній формі. У разі її використання як доповнення інших методів збору інформації основною стає функція конструювання. Ця функція особливо актуальна, коли фотографії є окремим об'єктом інтерпретації [11]. Однак тоді постає питання про взаємний зв'язок зображення та реальності. Як відмічає Р. Брекнер, їх відповідність може бути концептуалізована по-різному. Зображення може розглядатися як спосіб відображення соціальної реальності; бути одним із джерел інформації; складовим елементом соціальної реальності, якого б не існувало, якби не було даного зображення; розглядатися як самостійна реальність, яка формується своїми внутрішніми зв'язками. Встановлення характеру реальності, яку створює чи демонструє зображення, відбувається тільки в результаті аналізу і не може передувати дослідженню [3, с. 18]. У соціології вважається, що, як джерело інформації, фотографічні зображення завжди дають вичерпну чи таку, що відповідає дійсності інформацію. Тому вивчення особливостей інтерпретації образів фотографій є, водночас, і чинником вдосконалення збору інформації.

Метод аналізу фотографій (візуальний метод) вважають відносно самостійним методом, що виділився із соціологічного методу аналізу документів, а фотографію – особливим видом візуальних документів [5, с. 75; 14]. Як відомо, документами називають будь-яку інформацію, що зафіксована в друкованому чи рукописному тексті, на магнітній стрічці, фото чи кіноплівці [19, с. 105]. Джерелом фотографій, як документів, можуть бути друковані засоби масової інформації, електронні джерела (сайти, соціальні мережі, електронні щоденники, блоги), особисті архіви, наприклад сімейні альбоми, книжки, наукові архіви, що являють собою зібрані для вивчення певної теми колекції фотографій [5, с. 76]. Такі документи можуть бути як друкованими, так і електронними. Більшість з них – неофіційні, але вони отримують статус офіційних, якщо створені за певними стандартами та правилами. Наприклад, фотографії для паспорта. Змістом фотографії можуть бути зображення людини (чи групи), трудової діяльності чи відпочинку, особистих чи ділових стосунків тощо. Це може бути інформація про подію, учасників фотографування, їх невербальну поведінку, дії, взаємодію. Сама фотографія може бути статичною чи динамічною, постановочною, спеціально створеною для ілюстрації чи трансляції певної ідеї, репортажною, що фіксує хід подій. За своїми науковими функціями вирізняють цільові та наявні фото. Останні використовуються як дані для соціологічного аналізу, але створюються не в рамках дослідження. Наприклад, це особисті фотографії, фотографії із Інтернету чи ЗМІ. Особисті фотографії зазвичай фіксують інформацію про певну людину чи її найближче оточення, а безособові – масові заходи, або взагалі не зображають людину. Створені в процесі дослідження фотографічні документи називають первинними за джерелом інформації, а ті, що спеціально оброблялися чи були опубліковані в ЗМІ, – вторинними [5, с. 75–76].

Слід зауважити, що в соціології аналізуються тільки ті візуальні дані, що стосуються діяльності людини, такі, що несуть відбиток її активності чи присутності [5, с. 75]. На думку П. Штомпки, суспільне життя проявляється в контексті типових сфер, таких як дім, робота, споживання, подорожі (переміщення в просторі), хвороби, смерть, освіта (виховання), релігія, політика, наука, мистецтво, відпочинок (розваги), спорт, війна, природні катастрофи [18, с. 32]. Кожен з цих контекстів має шість

специфічних аспектів прояву: особистості та їх дії, взаємодія, колективність, культура та оточення [18, с. 33].

Основним об'єктом дослідження соціолога є особистості, наприклад, батьки та діти в контексті сім'ї, продавці та покупці в контексті споживання, лікарі та пацієнти в контексті хвороби тощо. Це також інформація про індивідуальні, тілесні, соціокультурні характеристики особистості, особливості її невербальної комунікації, певні символи [18, с. 33]. Активність людей в суспільному житті різноманітна. Дії можуть бути рутинними, типовими, девіантними, ритуальними, церемоніальними [18, с. 35]. Соціальна взаємодія (інтерація) описується як взаємні дії. Колективність стосується соціальних груп та колективних дій. Це, наприклад, формальні показники груп, вид, форма, просторова структура групи, структура ієрархії чи рівності, змістова характеристика груп та інше [18, с. 37]. Безпосередньо спостерігати можна за проявами матеріальної, художньої та символічної культури [18, с. 39]. Оточенням можуть бути названі природні об'єкти та штучне середовище, організація життєвого і виробничого простору та інше [18, с. 40].

Стосовно фотографій, які розглядаються як вид документів, може використовуватися як якісний, так і кількісний аналіз (контент-аналіз), що є головними видами аналізу документів в соціології. Їх якісний аналіз полягає в інтерпретації, тлумаченні інформації, що містяться в документі, і дозволяє виявити глибинні, приховані сторони змісту, але завжди приховує можливість суб'єктивного викривлення інформації. Це обумовлено впливом установок і переваг дослідника, що склалися до аналізу [5, с. 77]. Використовуючи метод аналізу фотографій, вважає В. В. Семенова, слід враховувати характерні особливості якісних досліджень загалом. Вони передбачають вивчення емпіричних неструктурованих даних. Їх джерелом є різноманітні документи: текстові записи інтерв'ю, спостережень, особисті та офіційні документи, фотографії. Якісний аналіз відбувається з використанням аналітичних та інтерпретативних процедур, що включають в себе різні техніки: від опису та коментування до кодування та категоризації. Звіт такого дослідження має розповідний характер. Тобто якісне дослідження, як процес дослідження проблеми, передбачає не тільки наявність особливих якісних даних, але й специфічні прийоми їх збору, обробки та аналізу [14].

Кількісний (формалізований) аналіз фотографічних документів (візуальний контент-аналіз) ґрунтується на вивченні фотографій як є квазітексту, який може бути підданий контент-аналізу [5, с. 78]. У такому тексті виділяються важливі, з точки зору поставленої мети і завдань дослідження, візуальні елементи. Аналізується частота їх появи в вибірковій сукупності (відібраній колекції фотознімків). На першому етапі візуального контент-аналізу виділяють об'єкт дослідження, котрим можуть бути екземпляри книг, номери газет і журналів, рекламні плакати, інтернет-сайти, особисті фотоальбоми та інше, що і складають вибірку. На наступному етапі відбувається визначення системи категорій і одиниць аналізу, таких як теми фотографії, певні образи відомих особистостей, цілісні події, соціально-демографічні, особистісні характеристики та інші дані, важливі в рамках даного дослідження. Визначають також понятійні категорії, які об'єднують розрізнені образи в тематичне ціле. Третій етап – кодування фотознімків, і їх кількісний аналіз ґрунтується на присвоєнні встановлених категорій і одиниць аналізу кожному знімку. Наприклад, встановлення частоти появи ознаки категорії аналізу. Це може бути бінарний аналіз чи підрахунок частоти появи даного елемента на фотографії або ж встановлюється поява певної межі категорії чи її протилежності. Іншим підходом може бути встановлення обсягу уваги, що приділяється категорії аналізу у змісті фотографії. Наприклад, це вимірювання простору (розміру площі), який займає аналізована одиниця (наприклад, людина чи група), ступеня інтенсивності, виразності або ж виокремлення одиниці аналізу з фону (фокусування на даному об'єкті). Показником уваги до певної категорії можуть бути також розміри фотографії, площа, яку вона займає на сторінці друкованого видання. Встановлюється також частота, з якою зустрічаються різні категорії разом. Це дозволяє визначити силу зв'язку між категоріями і знак цього зв'язку [5, с. 79]. Контент-аналіз фотографічних зображень ускладнюються необхідністю аналізу значного масиву даних та вимогою наявності чітких гіпотез для визначення змінних. Значущою його проблемою є забезпечення репрезентативності та статистичної значущості матеріалу [11, с. 257].

У сучасному світі фотозображення значно розширює свої функції. Це вже не стільки засіб документування, скільки засіб комунікації людей між собою та з собою, засіб пізнання індивідуальності [15]. У дослідженнях підкреслюється, що фотографія є сильним засобом актуалізації переживань особистості, внутрішніх та зовнішніх конфліктів, малоусвідомлюваних механізмів та чинників росту, ресурсом подолання страхів, депресії. Вказані особливості фотозображень розширюють спектр їх використання. Так, Дж. Вайзер пропонує застосовувати фотографію у терапії для дослідження проєкцій, працювати з автопортретами, фотографіями, створеними близькими людьми сфотографованого, або з фотообразами, створеними клієнтом, вивчати сімейні альбоми та інші біографічні матеріали. Комунікативна функція фотографій, що є основною у фототерапії, здійснюється завдяки здатності знімків передавати почуття та уявлення людини, бути засобом сприймання, перероблення та передачі інформації. Ця функція доповнюється здатністю фотографії спонукати до смислоутворення, деконструкції, пробуджувати спогади [15]. Так фотографування активує сприймання, мобілізує почуття та волю, стимулює творчу уяву. Фото сприяють кращому усвідомленню належності до соціальної групи (об'єктивуюча функція), але вони також показують самоідентичність особистості та її зміни. "Зупинити мить", сфокусуватися на ній, побачити свої переживання – це забезпечує необхідне для саморефлексії відсторонення, дає можливість звільнитися від нав'язаних культурою значень та смислів. Функції рефреймінгу та реорганізації полягають у поєднанні візуального образу із тим, що на фотографії було відсутнє. "Утримуючи" почуття від їх неусвідомленого відреагування в реальності (контейнуюча функція), фотографії дають можливість виразити їх у символічній експресії в процесі сприймання знімків та їх створення (експресивно-катарсична функція). Дистанціюючи від травматичних і малозрозумілих переживань, даючи особистості певний контроль над ними, фотографії можуть виконувати захисну функцію [15]. Саме ці функції забезпечують широкий спектр можливостей застосування фотографій у психологічній практиці, але аналіз фотознімків залишається проблемою [6, с. 77], адже інтерпретація фотографій – найважливіший етап використання методу.

Стосовно фотографій використовуються два основні типи їх вивчення: аналіз змісту фотографій без коментарів того, хто їх створював, та на основі інтерпретації. Аналіз змісту фотографій без коментарів відбувається за загальною схемою: контекст створення фотознімка, автор фотографії, мета її створення. Інтерпретуючи фотографії, дослідники використовують модифіковані мистецтвознавчі методи: візуальноаналітичний та метод іконографічно-іконологічної інтерпретації. Застосовується й об'єктивна інтерпретація без врахування суб'єктивного контексту (аналіз фотографій на основі об'єктивної герменевтики), перевагами якої є неупередженість аналізу та свобода від контексту [6, с. 77].

З точки зору Р. Барта, фотографія є повідомленням, яке кимось створене і комусь адресоване. Тому символічна інформація фотознімка доповнюється інформацією про того, ким був знімок зроблений, як, для кого і для чого це відбулося. Тож спочатку об'єктом дослідження стає знімок та його символічний зміст, потім фотограф, і далі враховується культурний та ментальний контекст того, хто розглядає фотографію. Виділені Р. Бартом "рівні позначення" [1, с. 69] висувають завдання для герменевтичного, семіотичного, структурного і дискурсивного підходів до інтерпретації фотодокументів [18 с. 77]. Крім названих, дослідники розробили такі види аналізу та прийоми, як соціальна семіотика (К. Джуїт та Р. Ояма), контент-аналіз фотографічних зображень (Ф. Белл), секвенційний аналіз фотографій (Р. Брекнер), методичний підхід до аналізу візуальних зображень (О. Мещеркіна-Рождественська) [11].

Характер аналізу фотографій залежить і від узагальненого погляду на візуальність. Так у "нерепрезентативній" парадигмі дослідження візуальності в соціології (Н. Тріфт, Л. В. Круткін, Е. В. Петровська) більше звертається увага на здатність образу конструювати соціальну реальність, а "інтерпретаційний підхід" (П. Штомпка, С. Холл, О. Ю. Рождественская) наголошує, що візуальний образ як відображення повсякденності та його соціологічна репрезентація розкриває ідеологію та мету своїх авторів, тому і допускає деяку маніпуляцію з глядачем [17, с. 120]. Тож візуальні повідомлення в "нерепрезентативній" парадигмі будуються за аналогією з дослідженням комунікації (продукування зображення, зміст зображення, сприймання аудиторією). В інтерпретаційному підході конкретні прийоми залежать від мети та

специфіки досліджуваної проблеми та типу візуального матеріалу. Зображувальне мистецтво досліджується за допомогою композиційного аналізу; реклама – семіології; кіно – психоаналізу; фотографії (картини, карти, ілюстрації) – методами дискурсивної та структурної інтерпретації; телевізійні програми – методами вивчення аудиторії, великі масиви візуальних даних – методом контент-аналізу [17, с. 121]. У дослідженнях різні підходи до інтерпретації візуального повідомлення поєднуються.

Штомпка П. підкреслює тут важливість розуміння, що починається з встановлення виду фотографії, адже з кожним видом пов'язані типові мотиви, емоції. Інтерпретація в такому разі потребує певної емпатії, що створює проблему суб'єктивності. Іншими проблемами є її частковість та поверховість. У рамках герменевтичної інтерпретації використовується також інтерв'ювання автора знімка. Семіотичний аналіз зосереджує увагу дослідника на системі знаків, які мають культурне навантаження (Р. Барт, Є. Мещеркіна, Н. Захарова) [8, с. 151]. Предметом інтерпретації стає відділений від автора образ, що є знаком. Дослідник звертає увагу на одиниці образу – знаки-іконки, знаки-вказівки, знаки-символи. Тож семіотичний аналіз фотографій у соціології спрямований на відтворення системи знаків і символів, що містяться в образах, їх денотації та конотації. Денотація тут пов'язана не з індивідуальністю глядача, а з правилами культури, що зменшує суб'єктивність дослідника, але вимагає знати культурний контекст знімка [18, с. 89]. Проблемою для семіотичного аналізу є недискретність фотографії, складність виділення менших одиниць аналізу. О. Бойцова пропонує обійти цю проблему, йдучи не від знакової системи, а від використання фотографії, розглядаючи показ фотографії як акт комунікації, в якій передається фотографічне повідомлення. Це словесний коментар, підпис в альбомі, напис на звороті, усна репліка. У таких висловлюваннях можна виділити "топик" (те, про що говориться) та "комент" (те, що говориться за допомогою фотографії про топик). Всі зображення чітко можна розділити на такі, що щось повідомляють (розповідні) та нерозповідні. Розповідні, які мають топик і комент, повідомляють певну інформацію, а нерозповідні лише показують, представляють когось чи щось [2].

Структурний аналіз, що є логічним продовженням семіотичного, має змістовний характер і орієнтований на виявлення прихованих суспільних та культурних значень образу та їх розшифровку [18, с. 89]. Фотообраз, вважає П. Штомпка, показує певні прояви суспільного життя, суспільні норми та правила, переконання, цінності, мотиви, соціальні можливості. Тож інтерпретація фотографічного образу прагне виявити структури, що приховані за денотаціями та конотаціями спостережуваних ситуацій. Для здійснення такого аналізу необхідна деяка сукупність знімків, що відображають суспільне явище чи процес. Зокрема методика аналізу фотографій П. Штомпки передбачає вивчення тексту та контексту повідомлення. Візуальний текст аналізується відповідно до виділених категорій.

Дискурсивний аналіз спрямований на реципієнтів візуального повідомлення й акцентується на особливостях його подання та можливій інтерпретації, оскільки подання певного образу на фото залежить від особливостей аудиторії, на яку воно розраховане [18, с. 96]. Знімок тут розглядається як знакове послання, а дослідницька позиція полягає у з'ясуванні того, хто буде розглядати фотографію, як він її зрозуміє та відчує. Тобто дискурсивна інтерпретація може розглядатися як комунікація з глядачем. До уваги приймаються соціальний статус глядача (його соціальні характеристики, рівень компетентності, необхідний для сприймання візуального тексту), умови отримання візуального повідомлення і контекст перегляду, вид фотографії (сімейна, туристична, репортажна) [18, с. 96].

У соціологічному дослідженні основні підходи до аналізу фотографічних зображень використовуються на різних етапах аналізу та поєднуються. Герменевтичний і дискурсивний аналіз на початку роботи переходять в контент-аналіз, семіотичний (як варіанти – семіотико-структурний чи методичний) або секвенційний види аналізу, залежно від спрямування, теми та мети дослідження та наявних у дослідника ресурсів (зокрема, часових) [11, с. 257].

Фрагменти герменевтичного, семіотичного та дискурсивного аналізів поєднуються у секвенційному аналізі фотографій. Він передбачає виділення структурних частин образу, зафіксованого на фото. Фотографічне зображення розглядається як текстове. В ньому виокремлюються та структурно протиставляються окремі його частини, що послідовно аналізуються дослідником з точки зору просторових,

часових і символічних характеристик [11, с. 257]. Дослідників також цікавлять наміри та цільова аудиторія візуального повідомлення. Методичний підхід до аналізу та інтерпретації візуальних зображень О. Ю. Мещеркіної-Рождественської, що поєднує семіотичний та герменевтичний аналізи, передбачає вербальний опис видимих закликів зображення – дескрипцію, розділення посилань на структурні елементи та аналіз символічного змісту кожного з них окремо – реконструкцію. На останньому етапі здійснюється інтерпретація взаємозв'язку зображення та тексту в певному соціально-історичному контексті [11, с. 257].

Ідея тісного зв'язку тексту і зображення та необхідність їх взаємного доповнення реалізується в методі автофото [6, с. 77]. Його особливість полягає в тому, що респондент самостійно створює набір фотозображень самого себе, які надалі аналізуються. Наприклад, у методі Ціллера увага приділяється емоційному навантаженню зображень, естетичним моментам, об'єктивності, доказовості матеріалу, використанню коментарів та інтерв'ю з автором фото [6, с. 77].

Цікавим в цьому плані є метод фотоінтерв'ю (photo-elicitation), де фотографія стає об'єктом аналізу (матеріалом для аналізу) та інструментом аналізу одночасно [13, с. 83; 16, с. 18]. Респондент повинен прокоментувати чи якось відреагувати на зображення, що демонструється. Аналізується зміст чи контекст знімка, або спогади, які викликає фотографія [7, с. 133]. Тут вона є альтернативою вербального питання [1, с. 66]. У інтерв'ю чи у фокус-групах за допомогою фотопитання дослідник не просто запитує досліджуваного про явище, а просить прокоментувати фотографію. У результаті можуть з'явитися довгі описи, оскільки в такій ситуації інтерв'ю респондент відчуває себе впевненіше, відповідає на питання, звернені не до нього особисто, а до фотографії [7, с. 136]. Як зазначає Д. Харпер, фотографія спонукає його до міркування.

Метод "фотовідгуку", навпаки, використовує фотографію як своєрідну альтернативу вербальній відповіді. Наприклад О. Б. Запольська описує використання К. Ванг прийому PhotoVoice – вираження наших індивідуальних та колективних переживань за допомогою фотографій [7, с. 137]. Цей прийом передбачає фотографування респондентами умов свого життя, обговорення фотографій у групах, формулювання основних проблем спільнот та пред'явлення владі висновків про необхідні зміни. Тематами фотоінтерв'ю є життєве середовище, повсякденне життя, ідентичність людини, політика та релігія. У центрі уваги опиняються діти, підлітки, люди, що потрапили у скрутне становище, фахівці в певних видах діяльності, тема здоров'я та хвороби та інше. Цей прийом, як вважають дослідники, дозволяє делікатніше, ніж це відбувається в інтерв'ю чи при аналізі щоденників, доторкнутися до страждань іншого [7, с. 139]. Для аналізу отриманих даних використовується і "порівняльний підхід", коли порівнюються схожі фотографії, зроблені одним чи різними авторами, фотографії різні за жанром, але такі, що характеризують одне явище [8]. Модифікацією цього прийому є відеоінтерв'ю, що запропоноване Сарою Пінк, яка представляє напрямок "антропологія почуттів". У цьому прийомі респондентам, які розглядають фотографії, пропонують не тільки уявити себе учасником подій, але й стати ним, знаходячись перед камерою [13, с. 85].

У методі "фотомови", запропонованому П. Бабином та К. Белісле, фотографія використовується як метафора, необхідна для продукування вербальних даних, інструмент комунікації, а не об'єкт аналізу чи інтерпретації. Завдання дослідника полягає в тому, щоб відібрати фотографії, що здатні стимулювати уяву, пам'ять, емоції, спонукати до глибокої рефлексії, ніби помістити респондента всередину них [1, с. 66].

Тож фотографія в різних варіантах: ставлячи питання, викликаючи глибоку рефлексію, спонукаючи прийняти роль чи виступаючи як відповідь на питання, – стимулює появу вербальних даних. Однак її використання як наукового методу значно залежить як від технічної майстерності [13, с. 88], так і від соціально-психологічних якостей дослідника. Фахівець, який застосовує візуальні методи має бути компетентним в галузі відеозапису та використання відеотехніки, вибору категорії зображення. Адже, наприклад, любительська фотографія може перетворитися на артоб'єкт, що змінить її зв'язок із цілями дослідження [13, с. 88]. Трудність полягає і в моменті готовності респондентів до взаємодії. Тож важливими для дослідника стають і навички спілкування та встановлення емпатійного контакту, наприклад.

Позитивним моментом є те, що використання фотографій полегшує проведення інтерв'ювання. Фото допомагає встановити стосунки довіри, інтерв'ювати людей, що мають обмежені можливості вербального самовираження, які не говорять однією мовою з дослідником. Однак зміна способу інтерв'ю через введення в нього фотографії може трансформувати сам метод, призвести до появи нових даних і не завжди зрозуміло, настільки вони пов'язані із завданнями дослідження [13, с. 88]. Так, фотопитання активують пам'ять респондентів [13, с. 83], але отримані в процесі дослідження, взяті із фотоальбомів, газет, архівів матеріали не стільки сприяють отриманню інформації, стільки змінюють її якість [13, с. 83]. Інформація тоді відрізняється змістовно від отриманої лише методом бесіди. Респондент згадує більше деталей, що пов'язано зі стимулюванням процесів самоаналізу та розуміння, приймає позицію автора своєї історії, проявляє глибокі емоції та сповіщає інформацію, що зазвичай важко виражається. Саме тому візуальні документи використовуються в дослідженнях сім'ї, біографій, коли фотоальбом стає основою побудови наративу. Тож небезпекою, якої слід уникати, стає некоректна інтерпретація фотографічних зображень, оскільки заміна текстової інформації образами змінює та/або редукує суб'єктивні смисли, які можуть бути отримані іншими методами.

Саме тому вважається доцільним поєднувати візуальний аналіз з усталеними методами збору інформації, такими як інтерв'ю чи анкетування, спостереження, аналіз документів, глибше занурюватися в соціальний контекст та враховувати причини різних можливих інтерпретацій, брати до уваги час і місце фотозйомки, враховувати наміри фотографа, можливість редагування фотографій, видалення з них небажаних чи непотрібних для сторонніх осіб елементів тощо. А. М. Маркова вказує, що такі особливості роботи з фотографічними зображеннями можуть обмежити чи навіть спростувати науковість висновків, отриманих під час їх аналізу. Зокрема, існує можливість редукування соціальної реальності до низки візуальних образів, які не обов'язково лінійно співвідносяться з нею, а переломлюються крізь бачення фотографа та глядача. Тож об'єкт вивчення має бути висвітлений різнобічно. Слід також уникати одиничних знімків, бути уважним до рівня можливого узагальнення висновку. В. С. Мухіна висуває вимогу обґрунтованої системності, цілісного вивчення феномену і закликає до відмови від елементаризму при застосуванні методу наукової фотографії та слідувати вимозі натуралістично точного іконічного зображення об'єкта [12, с. 173].

О. Б. Запольська, вивчаючи особливості застосування фотографій у наукових дослідженнях, вказує на утопічність пошуку універсального алгоритму застосування методу. Будь-яка його версія (фотографує респондент / дослідник або мова йде про відбір наявних фотографій) трудомістка та вимагає істотних часових і фінансових витрат. Проблемними є питання про право "циткування" фотографій в науковому тексті, особливо якщо знімки не належать учасникам дослідження, оприлюднення матеріалу, що ускладнює анонімізацію респондентів. Особливою перешкодою є і здатність фотографії естетизувати сюжет, існування усталених уявлень, стереотипів, які диктують, що має і може бути сфотографоване в рамках того чи іншого жанру, викривлення як результат непрофесіоналізму фотографа чи, навпаки, його своєрідного художнього бачення предмета зображення.

Названі труднощі застосування фотографій у наукових дослідженнях не применшують наукового значення фотографій. Фотографія часто використовується як ілюстрації до того чи іншого методу, виконуючи обмежені функції збереження та відтворення інформації, здобутої дослідником, або ж доповнює інші методи збору інформації, здобуваючи функцію конструювання. Вона може бути і окремим об'єктом інтерпретації, коли дана функція виступає визначальною. Сучасна фотографія здатна впливати на психічне життя людини, що використовується у психотерапії, де основними вважаються такі її функції, як комунікативна, фокусування смислотворення, деконструкція.

Чотири основні підходи до аналізу фотографій (герменевтичний, семантичний, структурний, дискурсивний) використовуються на різних етапах аналізу та поєднуються, але проблемою залишається інтерпретація фотографій, що залежить від поставленої дослідницької проблеми, типу візуального матеріалу. Науковий інтерес викликає поєднання використання фотографій з методами інтерв'ю. Загалом застосування фотографій у наукових дослідженнях супроводжується низкою технічних та

методичних труднощів, але вони залишаються перспективним та популярним візуальним методом в соціології та психології.

Література

1. Богданова Н. М. Фотография как язык: к вопросу о специфике прочтения. *Вестник Самарской гуманитарной академии. Серия "Философия. Филология"*. 2016. № 1 (19). С. 63–72. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fotografiya-kak-yazyk-k-voprosu-o-spetsifike-prochteniya>
2. Бойцова О. Структура фотографического сообщения (на примере любительской фотографии). URL: <http://kogni.narod.ru/boitsova.htm>
3. Брекнер Р. Изображенное тело. Методика анализа фотографии. *ИНТЕР*. 2007. Т. 1. № 4. С. 13–32. URL: <https://www.jour.isras.ru/index.php/inter/article/view/4415>
4. Вайзер Дж. Техники психотерапии: использование интеракций с фотографиями для улучшения жизни людей. URL: <http://www.phototherapy.me>
5. Дягилева Н. С., Журавлева Л. А. Методологические основы применения визуального метода в социологических исследованиях. *Вестник Челябинского государственного университета. Философия. Социология. Культурология*. 2012. № 4 (258). Вып. 23. С. 75–79.
6. Жданова С. Ю., Власова Е. Ю. Метод фотографии в познании индивидуальности человека. *Вектор науки Тольяттинского гос. ун-та. Серия "Педагогика, психология"*. 2012. Вып. № 2 (9). С. 76–54. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/metod-fotografii-v-poznanii-individualnosticheloveka>
7. Запольская А. Б. Метод фотоинтервью в социальных исследованиях: аналитический обзор. *Социология 4М*. 2014. № 2. С. 127–157. URL: <https://www.jour.isras.ru/index.php/soc4m/article/view/3781>
8. Захарова Ю. В. Визуальная социология: фотография как объект социологического анализа. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2008. Т. XI. № 1. С. 147–161.
9. Лабунская В. А. Не язык тела, а язык души! *Психология невербального выражения личности*. Ростов на Дону, 2009. 344 с.
10. Лакосина Н. В. Фотовизуализация жизненных событий как фактор отношения личности к своей. *Психология человека в современном мире: материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна (15–16 октября 2009 г.)* Москва: Институт психологии РАН, 2009. Т. 1. Комплексный и системный подходы в исследованиях психологии человека. Личность как субъект жизненного пути. URL: <https://uchebnikfree.com/osnovyi-psihologii/fotovizualizatsiya-jiznennyih-sobyitij-kak-33199.html>
11. Марченко А. М. Аналіз фотографічних зображень у соціології: можливості та обмеження. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. пр. Вип. 17*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. С. 255–258. URL: <https://www.academia.edu/8921685/>
12. Мухина В. С., Дугарова Т. Метод научной фотографии в психологии личности и этнопсихологии. *Развитие личности*. 2010. № 1. С. 152–179. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metod-nauchnoy-fotografii-v-psihologii-lichnosti-i-etnopsihologii>
13. Печурина А. В. Визуализация социальных исследований: новые данные или новые знания. *Социологический журнал*. 2007. № 3. С. 81–89. URL: jour.isras.ru/index.php/socjour/article/view/957
14. Семенова В. В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию: учеб. пособие для студентов вузов / Ин-т социологии РАН. Москва: Добросвет, 1998. 289 с.
15. Фототерапия: использование фотографий в психологической практике: сборник статей / под ред. А. И. Копытина. URL: <http://www.phototherapy.me>
16. Харпер Д. Фотовыявление: истоки, развитие, темы и формы. URL: jour.isras.ru/index.php/socjour/article/download
17. Шалютин Н. В. Визуальная методология: основные концептуальные подходы. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. Серия "Социальные науки"*. 2016. № 3 (43). С. 120–124. URL: www.unn.ru/pages/e-library/vestnik_soc/.../14.pdf
18. Штопка П. Визуальная социология. Фотография как метод исследования: учебник / пер. с польск. Н. В. Морозовой. Москва: Логос, 2007. 168 с.
19. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Москва: Академкнига ИКЦ, 2003. 596 с. С. 105.

References

1. Bohdanova, N. M. (2016). Fotohrafyia kak yazyk: k voprosu o spetsyfyke prochteniya [Photography as a language: on the question of the specifics of reading]. *Vestnyk Samarskoi humanitarnoi akademii. Seriya "Fylosofiia. Fylolohiia" – Bulletin of the Samara Humanitarian Academy. Series "Philosophy. Philology"*. № 1 (19), 63–72. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fotografiya-kak-yazyk-k-voprosu-o-spetsyfyke-prochteniya> [in Russian].
2. Boitsova, O. *Struktura fotohrafyicheskogo soobshcheniia (na primere liubytelskoi fotohrafyy)* [The structure of a photographic message (on the example of amateur photography)]. URL: <http://kogni.narod.ru/boitsova.htm> [in Russian]
3. Brekner, R. (2007). *Yzobrazhennoe telo. Metodyka analiza fotohrafyy* [Body depicted. Photo analysis technique]. *YNTER*. Vol. 1, 4, 13–32. URL: <https://www.jour.isras.ru/index.php/inter/article/view/4415> [in Russian]
4. Vaizer, Dzh. *Tekhniki psikhoterapii: yspolzovaniye ynteraktsiy s fotohrafyami dlia uluchsheniia zhizny liudei* [Psychotherapy Techniques: Using Photo Interactions to Improve People's Lives]. URL: <http://www.phototherapy.me> [in Russian]
5. Diahyleva, N. S. & Zhuravleva, L. A. (2012). Metodolohicheskiye osnovy prymereniia vyzualnogo metoda v sotsyolohicheskikh yssledovaniyakh [Psychotherapy Techniques: Using Photo Interactions to Improve People's Lives]. *Vestnyk Cheliabynskogo gosudarstvennogo univversyteta. Fylosofiia. Sotsyolohiya. Kulturolohiia – Bulletin of the Chelyabinsk State University. Philosophy. Sociology. Culturology*. 4 (258). 23. 75–79 [in Russian].
6. Zhdanova, S. Yu. & Vlasova, E. Yu. (2012). Metod fotohrafyy v poznaniy yndyvidualnosti cheloveka [The method of photography in cognizing a person's individuality.]. *Vektor nauki Toliattynskogo gos. un-ta. Seriya "Pedahohyika, psikhohohyia" – Vector science of the Togliatti state. un-that. Series "Pedagogy, Psychology"*. № 2 (9). 76–84. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/metod-fotografii-v-poznani-i-individualnosticheloveka> [in Russian].
7. Zapolskaia, A. B. (2014). Metod fotoynterviu v sotsyalnykh yssledovaniyakh: analytycheskiy obzor [The Photo Interview Method in Social Research: An Analytical Review]. *Sotsyolohiya – Sociology*. 2. 127–157. URL: <https://www.jour.isras.ru/index.php/soc4m/article/view/3781> [in Russian].
8. Zakharova, Yu. V. (2008). Vyzualnaia sotsyolohiya: fotohrafyia kak ob'ekt sotsyolohicheskogo analiza [Visual sociology: photography as an object of sociological analysis]. *Zhurnal sotsyolohyy y sotsyalnoi antropohyy – Journal of Sociology and Social Anthropology*. Vol. XI. 1, 147–161 [in Russian].
9. Labunskaya, V. A. (2009). Ne yazyk tela, a yazyk dushi! [Not body language, but soul language!]. *Psikhohohyia neverbalnogo vyrazheniya lichnosti – Psychology of non-verbal personality expression*. Rostov na Donu [in Russian].
10. Lakosyna, N. V. (2009). Fotovyuzualizatsiya zhyznennykh sobyitiy kak faktor otnosheniya lichnosti k svoei [Photo visualization of life events as a factor in the attitude of a person to his own]. *Psikhohohyia cheloveka v sovremennom myre: materiyaly Vserossiyskoi yubileinoi nauchnoi konferentsyy, posviashchennoi 120-letiyu so dnia rozhdeniya S. L. Rubynshsteina (15–16 oktyabrya 2009 goda) – Human psychology in the modern world: materials of the All-Russian jubilee scientific conference dedicated to the 120th anniversary of the birth of S. L. Rubinshtein (October 15–16, 2009)*. Moskva: Ynstytut psikhohohyy RAN. Vol. 1. Kompleksnyi y systemnyi podkhody v yssledovaniyakh psikhohohyy cheloveka. Lichnost kak subekt zhyznennogo puty [Comprehensive and systematic approaches to research in human psychology. Personality as a subject of the life path.]. URL: <https://uchebnikfree.com/osnovyi-psiologii/fotovizualizatsiya-jiznennyih-sobyitiy-kak-33199.html> [in Russian].
11. Marchenko, A. M. Analiz fotohrafichnykh zobrazhen u sotsiologii: mozhyvosti ta obmezheniia [Analysis of photographic images from sociology: possibilities and intercourse]. *Metodohiia, teoriia ta praktyka sotsiologicheskoho analizu suchasnoho suspilstva – Methodology, theory and practice of sociological analysis of the current suspension*. Vol. 17. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina. URL: <https://www.academia.edu/8921685/> [in Ukrainian].
12. Mukhyna, V. S. & Duharova, T. (2010). Metod nauchnoi fotohrafyy v psikhohohyy lichnosti y etnopsikhohohyy [The method of scientific photography in personality psychology and ethnopsychology]. *Razvytye lichnosti – Personal development*. 1, 152–179. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metod-nauchnoy-fotografii-v-psiologii-lichnosti-i-etnopsiologii> [in Russian].
13. Pechuryna, A. V. (2007). Vyzualizatsiya sotsyalnykh yssledovaniy: novye dannye yly novye znaniya [Social Research Visualization: New Data or New Knowledge]. *Sotsyolohicheskyy zhurnal – Sociological journal*. 3, 81–89. URL: jour.isras.ru/index.php/socjour/article/view/957 [in Russian].

14. Semenova, V. V. (1998). *Kachestvennye metody: vvedeniye v humanistycheskuiu sotsyologiyu* [Qualitative Methods: An Introduction to Humanistic Sociology] / Yn-t sotsyologiy RAN. Moskva: Dobrosvet [in Russian].
15. Kopytyna A. Y. (Eds.). *Fototerapiya: yspolzovaniye fotohrafyi v psykholohycheskoi praktyke* [Phototherapy: using photographs in psychological practice]. URL: <http://www.phototherapy.me> [in Russian].
16. Kharper, D. *Fotoviyavleniye: ystoky, razvitye, temy y formy* [Photo identification: origins, development, themes and forms]. URL: jour.isras.ru/index.php/socjour/article/download [in Russian].
17. Shaliutyna, N. V. (2016). Vyzualnaia metodolohiya: osnovnye kontseptualnye podkhody [Visual Methodology: Basic Conceptual Approaches]. *Vestnyk Nyzhehorodskoho unyversyteta im. N. Y. Lobachevskoho. Seryia "Sotsyalnye nauky" – Bulletin of the Nizhny Novgorod University. N.I. Lobachevsky. Social Science Series.* 3 (43), 120–124. URL: www.unn.ru/pages/e-library/vestnik_soc/.../14.pdf [in Russian].
18. Shtompka, P. (2007). *Vyzualnaia sotsyologiya. Fotohrafyia kak metod yssledovaniya* [Visual Sociology. Photography as a research method]. (Morozovoi N. V, Trans). Moskva: Lohos [in Russian].
19. Iadov, V. A. (2003). *Stratehiya sotsyolohycheskoho yssledovaniya* [Sociological research strategy]. Moskva: Akademknyha YKTs [in Russian].

Koshova I.

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of General and Practical Psychology, Nizhyn Mykola Gogol State University

PHOTOGRAPHY AS A METHOD OF RESEARCH IN PSYCHOLOGY AND SOCIOLOGY

Photographs as a source of information in scientific sociological and psychological research aren't often used. First their functions were limited to illustrating, keeping and proving some data. But nowadays photographs as a source of visual data are used much wider. Not only can they illustrate and add to the other methods but be used as an independent method and have a diagnostic, psycho-corrective and therapeutic aim. Quantitative (formal) and qualitative kinds of analyses are acceptable for photo documents. The discussion of methodological questions of "visual turn" has become very topical in psychology nowadays as the reality it studies, represents itself with the help of visual aids more and more often. To work out the new methodology for the research of visual images has proved very necessary.

Hermeneutic, semiotic, structural and discourse approaches are used as the main ones to analyze photos. While the hermeneutic approach comes down to the author of a photo, the semiotic approach studies the system of signs bearing some cultural meaning. It is continued by the structural approach which is targeted at revealing some hidden social and cultural meanings of an image and their decoding. The discourse analysis is aimed at the audience perceiving visual information. It must be admitted that some definite methods of interpretation depend on the aim, peculiarities of the researched problem and the type of visual material and are usually interconnected.

The variety of ways to use photographs in scientific research is entailed with a number of technical and methodical difficulties. This is, for instance, labor-intensiveness, the problem of citing photographs in scientific text, the ability of a photograph to add aesthetics to the plot, the influence of views and stereotypes which dictate what photos must be taken and how to interpret them. Nevertheless, the use of photographs in scientific research has some advantages. It helps to establish trustful relations, interview people with limited abilities to express themselves. In general, it remains a complicated but promising method of research.

Key words: photographs, visual aids, photo-document, hermeneutic approach, semiotic approach, discourse approach, structural approach.